

บทที่ ๖

แนวความคิดทางการเมืองของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

การศึกษาถึงกระบวนการเรียนรู้ซึ่งเป็นกระบวนการที่จะช่วยกำหนดนโยบาย ความต้องการ พฤติกรรม และบทบาททางการเมืองของบุคคล ยอมรับไปสู่การวิเคราะห์ นโยบาย ความต้องการ พฤติกรรม และบทบาททางการเมืองของบุคคลผู้นั้น ซึ่งสามารถนำมาใช้วิเคราะห์แนวความคิดทางการเมืองของบุคคลดังกล่าวได้ โดยเฉพาะในกรณีของ สมเด็จพระยา... เนื่องจากเอกสารข้อมูลขั้นต้น (เช่นบันทึกส่วนตัว จดหมาย ฯลฯ) ซึ่งเป็นข้อเขียนของท่านที่จะสะท้อนให้เห็นแนวความคิดทางการเมืองของท่านนั้นหายาก (นอกจากในช่วงบั้นปลายแห่งชีวิตของท่าน) จึงทำให้การศึกษา แนวความคิดทางการเมือง โดยอาศัยเอกสาร ของตัวท่านเองเป็นไปได้ยาก ทำให้จำเป็นต้องศึกษาวิเคราะห์และตีความจากตัวกำหนดทางการเมืองดังกล่าวข้างต้น

อย่างไรก็ดี เพื่อให้การศึกษาเรื่องนี้มีระบบและสะดวกขึ้น จึงจำเป็นต้อง กำหนดขอบเขตของแนวความคิดทางการเมืองไว้ดังนี้

๑. การอยู่รวมกันเป็นรัฐ
๒. ระบบการเมืองการปกครอง
๓. ระบบบริหารราชการแผ่นดิน
๔. ผู้ปกครอง
 - ที่มาแห่งอำนาจของผู้ปกครอง
 - ขอบเขตแห่งอำนาจของผู้ปกครอง
 - ลักษณะของผู้ปกครอง
๕. สถาบันพระมหากษัตริย์และเจ้าราชการแผ่นดิน
๖. ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในชนชั้นผู้ปกครอง
๗. ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นผู้ปกครองกับชนชั้นผู้ถูกปกครอง
๘. ศาสนาและความเชื่อ

๕. กำลังคน

๑๐. ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ

นโยบาย ความต้องการ และบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระยา
สะท้อนให้เห็นแนวความคิดทางการเมืองของท่านตามขอบเขตข้างต้นดังต่อไปนี้

๑. การอยู่ร่วมกันเป็นรัฐ เข้าใจว่าสมเด็จพระยา คงไม่คิดถึงเรื่องนี้เป็นพิเศษ เพราะท่านยอมรับระบบการเมืองการปกครองตามจารีตประเพณีที่มีมาตั้งแต่สมัยโบราณ โดยไม่ได้เปลี่ยนแปลงโครงสร้างใหญ่ของระบบ หมายความว่าท่านยังคงอยู่ในระบบเดิมนั่นเอง นอกจากนี้ท่านยังเป็นนักการเมืองผู้มีผลงานออกมาในรูปของการปฏิบัติและมีบทบาทมากกว่าการคิดคนหารูปแบบของการอยู่ร่วมกันเป็นรัฐที่ดีที่สุดดังนักปราชญ์ทางการเมืองทั้งหลายกระทำกัน

อย่างไรก็ดี พอจะสรุปได้ว่าการอยู่ร่วมกันเป็นรัฐในทัศนคติของสมเด็จพระยา คือ ทุกคนที่รวมอยู่ในรัฐตั้งแต่นั้นชั้นผู้ปกครองไปจนถึงผู้ถูกปกครองในระดับต่าง ๆ ต้องรู้จักหน้าที่และขอบข่ายความรับผิดชอบของตน รัฐบาลมีหน้าที่ตามกฎหมายเป็นหลัก ควบคุมระเบียบของสังคม คนที่อยู่ร่วมกันในรัฐต้องไม่ทำลายระเบียบของสังคม เพราะจะนำไปสู่ความปั่นป่วนวุ่นวายของสังคม ซึ่งจะทำให้ถูกแทรกแซงจากสังคมอื่นอันจะมีผลกระทบกระเทือนต่อเอกราชของรัฐได้ ดังนั้นหน้าที่ของคนในรัฐโดยเฉพาะรัฐบาลคือต้องคำนึงถึงการรักษาเสถียรภาพความมั่นคงปลอดภัยของรัฐ ผู้ใดพยายามทำลายระเบียบของสังคมจะถูกสกัดเตือนจากผู้มีอำนาจในการปกครองก่อน ถ้าไม่เชื่อฟังก็จะถูกลงโทษอย่างรุนแรงต่อไป ทั้งนี้จะเห็นได้จากนโยบาย ความต้องการ และบทบาททางการเมืองหลายครั้งของสมเด็จพระยา เช่นกรณีการปราบปรามพวกจีนตัวเหี้ย การสกัดเตือนกรมขุนวรจักรธรานุภาพในลักษณะข่มขู่ขมขวยในที่ การไกล่เกลี่ยกรณีวังหน้าและการจัดการกรณีพระปรีชาภักการ เป็นต้น

๒. ระบบการเมือง การปกครอง ระบบการเมืองการปกครองของไทยสมัยก่อนเป็นระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ศูนย์กลางแห่งอำนาจคือพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นหัวหน้ารัฐบาลด้วย ในทางทฤษฎีพระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจเป็นล้นพ้น ทรงเป็นทั้ง

เจ้าแผ่นดิน และเจ้าชีวิตของปวงชนชาวไทยทั่วทั้งอาณาจักร แต่ในทางปฏิบัติทรงถูกจำกัดขอบเขตแห่งพระราชอำนาจด้วยขอบเขตของหลักธรรมและขอบเขตทางการเมือง กล่าวคือพระมหากษัตริย์ต้องทรงอยู่ในทศพิธราชธรรม ยึดมั่นในหลักธรรมของพุทธศาสนา พระองค์ต้องทรงระมัดระวังเอาใจใส่เกลี้ยกล่อมเจ้านายชั้นสูง และขุนนางที่มีคนอยู่ในบังคับบัญชา มากมิให้ก่อการกบฏ สมลาถอำนาจของพระองค์ได้ ทั้งนี้เพราะตำแหน่งพระมหากษัตริย์สามารถทรงถึงกันได้โดยใช้กำลังทหาร การปราบดาภิเษกถือว่าการก้าวขึ้นสู่อำนาจ บัลลังก์โดยชอบธรรม^๑ ดังจะเห็นได้จากประวัติศาสตร์ทางการเมืองสมัยอยุธยา พอมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นซึ่งเป็นช่วงเวลาที่เหมาะสมแก่เจ้าพระยา ถือกำเนิด โครงสร้างส่วนใหญ่ของระบบการเมืองการปกครองยังคงเป็นแบบสมัยอยุธยา สมเด็จพระเจ้าพระยา ถือกำเนิดในตระกูลชนชั้นปกครองชั้นสูง (ซึ่งผสมผสานระหว่างตระกูลขุนนางกับราชินิกุล) เป็นตระกูลที่มีโอกาสใกล้ชิดกับระบบการเมืองการปกครองในฐานะผู้กำหนดนโยบายและดำเนินบทบาททางการเมืองการปกครองร่วมกับองค์พระมหากษัตริย์ ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระเจ้าพระยา จึงผ่านกระบวนการเรียนรู้ทางการเมืองที่ทำให้ท่าน "เคยชิน" กับระบบการเมืองการปกครองแบบเดิม

เนื่องจากระบบการเมืองการปกครองแบบเดิมเป็นระบบที่พระมหากษัตริย์ไม่ทรงสามารถควบคุมอำนาจทางการเมืองได้ทั้งหมด เพราะต้องกระจายอำนาจไปสู่ขุนนาง ผู้ปฏิบัติราชการแทนพระองค์ โดยเฉพาะขุนนาง ๓ ตำแหน่งคืออัครมหาเสนาบดีไคแก สมุหนายก สมุหพระกลาโหม และหนึ่งในเสนาบดีจตุสดมภ์คือเจ้าพระยาพระคลัง สมุหนายก เป็นหัวหน้าฝ่ายพลเรือนและควบคุมดูแลหัวเมืองฝ่ายเหนือ สมุหพระกลาโหมเป็นหัวหน้าฝ่ายทหารและควบคุมดูแลหัวเมืองฝ่ายใต้ ส่วนเจ้าพระยาพระคลังมีหน้าที่ในด้านการคลัง การติดต่อกับต่างประเทศและควบคุมดูแลหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก ด้วยลักษณะการ

^๑ วิลาสงศ์ พงศ์บุตร, แบบเรียนสังคมศึกษา ประวัติศาสตร์ไทย (พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๕) หน้า ๔.

ปกครองแบบนี้ขุนนางทั้ง ๓ ตำแหน่งจึงมีโอกาสร่างอำนาจทางดานอิทธิพลทางการเมือง และเศรษฐกิจได้โดยพระมหากษัตริย์ไม่ทรงสามารถควบคุมอำนาจได้เลย ดังนั้นขุนนางผู้มีทรัพยากรทางการเมืองที่เหมาะสม เช่น ชาติตระกูลกำเนิดฐานะ ตำแหน่งหน้าที่การงาน ความสามารถ ความฉลาดเฉลียวแหลม จึงได้รับโอกาสจากระบบการเมืองเดิมให้ได้สะสมกำลังอำนาจและเศรษฐกิจได้อย่างกว้างขวาง

ควายเหตุนี้สมเด็จพระยาฯ ซึ่งได้รับผลประโยชน์จากระบบเดิม (โดยเฉพาะเมื่อบิดาของท่านดำรงตำแหน่งทั้งเจ้าพระยาพระคลังและสมุหพระกลาโหมผู้มีอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจมากถึงกับดำเนินบทบาทในฐานะ "King Maker" ซึ่งเป็นบทบาทที่แสดงอำนาจของทางการเมืองสูงสุดของขุนนาง) จึงนิยมและยอมรับระบบการเมืองการปกครองแบบเดิม ท่านเองได้รับโอกาสจากระบบนี้ในการสะสมอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจต่อบิดาจนถึงดำเนินบทบาทเป็น "King Maker" ได้ ดังนั้นต่อมาเมื่อท่านเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินผู้มีอำนาจสูงสุดทางการเมืองการปกครองประเทศ ท่านยังคงให้ระบบการเมืองการปกครองแบบเดิมซึ่งให้ผลประโยชน์ต่อการมีบทบาททางการเมืองของท่านมาก กล่าวคือแม่ท่านเป็นขุนนางแต่ท่านก็ได้รับการยอมรับในฐานะ "เจ้าผู้ได้รับการแต่งตั้ง" (appointed prince) ซึ่งในทางปฏิบัติแล้วท่านมีอำนาจ และอยู่ในฐานะสูงกว่าขุนนางและเจ้านายเชื้อพระวงศ์ส่วนใหญ่ในขณะนั้น โดยเฉพาะระบบการเมืองการปกครองเดิมทำให้ท่านมีอำนาจอย่างเต็มที่ถึงขั้น "จัดการ" แทนองค์พระมหากษัตริย์และวังหน้าได้ทุกประการ (ในสมัยผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน)

ดังนั้น เมื่อรัชกาลที่ ๕ ทรงดำเนินการปฏิรูปการปกครองใน พ.ศ. ๒๔๑๓ เริ่มตั้งแต่การปฏิรูปการคลัง การตั้งปรีวีเคาน์ซิล และเคาน์ซิลออฟสเตท ฯลฯ สมเด็จพระยาฯ จึงแสดงความไม่เห็นด้วย เพราะการปฏิรูปใหม่ที่เกิดขึ้นนั้นเป็นการดึงอำนาจจากขุนนางมาสู่สถาบันพระมหากษัตริย์โดยตรง ในระบบใหม่พระมหากษัตริย์จะเป็นผู้กำหนดขอบเขตอำนาจทั้งทางการเมืองและเศรษฐกิจให้แก่ขุนนางแทนที่ขุนนางจะมีโอกาสดังในระบบเดิม สมเด็จพระยาฯ ผู้มีความฉลาดแบบนักการเมืองอยู่แล้วคงตระหนักดีว่า

สาเหตุเบื้องหลังของการปฏิรูปของรัชกาลที่ ๕ คืออะไร แต่การที่ท่านไม่ดำเนินการคัดค้านอย่างรุนแรงทั้งในเวลานั้นและเวลาต่อมา ก็เพราะปกติวิสัยของท่านมักคิดพิจารณาไตร่ตรองอย่างรอบคอบและมีเหตุผลเสียก่อนแล้วจึงลงมือปฏิบัติการสิ่งหนึ่งสิ่งใดลงไป ท่านคงพิจารณาแล้วว่า การกระทำของรัชกาลที่ ๕ มีความเหมาะสมกับสภาพการณ์ในขณะนั้น แม้ท่านจะไม่ทำการต่อต้านอย่างรุนแรง แต่ท่านก็ไม่เข้าร่วมด้วย (อาจเป็นเพราะความ "ถือตัว" ที่ท่านอยู่ในฐานะสูงกว่าคนอื่น) คงจะเห็นได้จากกรณีปฏิเสธการเข้าเป็นสมาชิกของปรีวี เคานซิล หรือการที่ท่านไม่สนับสนุนกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญในกรณีวังหน้า (สาเหตุส่วนหนึ่งของกรณีวังหน้าคือปฏิกริยาของวังหน้าต่อการปฏิรูปของรัชกาลที่ ๕) เป็นต้น

สรุปได้ว่าความคิดทางการเมืองของสมเด็จพระยา ในเรื่องรูปแบบของระบบการเมืองการปกครองยังคงยืนยันความคิดทางการเมืองเดิมเกี่ยวกับเรื่องนี้ด้วยเหตุผลข้างต้น

๓. ระบบบริหารราชการแผ่นดิน ระบบการบริหารราชการแผ่นดินยังคงเป็นแบบเดิม แต่สมเด็จพระยา ได้เปลี่ยนแปลงบางบางประการเพื่อให้รัดกุมและเป็นระบบขึ้นตามแบบระบบราชการบริหารแผ่นดินสมัยใหม่ คือ การจัดที่ตั้งของสำนักงานอย่างเป็นระเบียบแบบแผนในกรมกลาโหมและกรมท่า พร้อมทั้งมีการจัดแบ่งหน้าที่การงานในหน่วยงานทั้งสองแห่งเป็นสัดส่วนด้วย ซึ่งหน่วยงานอื่นยังมีลักษณะเดิมที่ไม่มีการตั้งสำนักงานและการแบ่งส่วนสักระทำการทำงานอย่างแน่นอน จนกระทั่งสมเด็จพระยา ได้แนะนำอารมมหาดไทยให้ดำเนินตามกรมกลาโหมและกรมท่า

นอกจากนี้สมเด็จพระยา เน้นการปรับปรุงกฎหมายเพื่อเป็นเครื่องมือในการบริหารราชการแผ่นดิน

๔. ผู้ปกครอง อาจแบ่งประเด็นออกได้ดังนี้

๔.๑ ที่มาแห่งอำนาจของผู้ปกครอง สมเด็จพระยา ตระหนักดีว่าชาติภูมิ กำเนิด ครอบครัว วงศ์ตระกูล ฐานะทางเศรษฐกิจ และตำแหน่งหน้าที่การงาน เป็นพื้นฐานที่มาแห่งอำนาจของผู้ปกครองที่สำคัญ หลังจากนั้นผู้ปกครองต้องใช้ความสามารถ

ความฉลาดเฉียบแหลมในการดำเนินนโยบายต่าง ๆ เพื่อให้อำนาจทางการเมืองเพิ่มขึ้น เช่นการเพิ่มพูนฐานะทางเศรษฐกิจ การใช้ระบบเครือญาติ การแต่งงาน และระบบพวกพ้อง เป็นต้น ประกอบกับโอกาสที่เปิดทางให้จึงทำให้ผู้ปกครองนั้น ๆ ได้ขึ้นสู่การมีอำนาจเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ดังในกรณีของบิดาของท่านและตัวท่านเอง แต่ทั้งนี้ก็มีเงื่อนไขว่าจะต้องอยู่ในระบบการเมืองการปกครองในรูปแบบเดิมดังกล่าวมาแล้วในหัวข้อที่ ๒ นอกจากนี้สมเด็จพระยาฯ ยังถือคติการ "สั่งสม" และ "ถายทอด" อำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจต่อไปยังทายาททางการเมืองของท่าน เช่นเดียวกับบรรพบุรุษและขุนนางไทยตระกูลอื่นด้วย

อย่างไรก็ดีสมเด็จพระยาฯ พยายามสร้างความชอบธรรมในการยืนยันที่มาแห่งอำนาจของท่าน เช่นการใหม่ศึณที่ประชุมเจ้านายและขุนนาง ดังกรณีที่ประชุมแต่งตั้งให้ท่านเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน รวมถึงการตั้งรัชกาลที่ ๕ และวังหน้าด้วย ซึ่งความจริงแล้วการกระทำลักษณะดังกล่าวเป็นการยืนยันอำนาจของสมเด็จพระยาฯ ที่มีอยู่อย่างมากมายนี้เอง

๔.๖ ขอบเขตแห่งอำนาจของผู้ปกครอง ผู้ปกครองอาจรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่นในการพิจารณาที่จะดำเนินนโยบายต่าง ๆ แต่ผู้ปกครองสามารถยืนยันอำนาจเด็ดขาดในการตัดสินใจปัญหาขั้นสุดท้ายด้วยตนเอง และควรเป็นผู้ลงมือปฏิบัติเองด้วย แต่อำนาจของผู้ปกครองต้องถูกจำกัดอยู่ในขอบเขตของหลักธรรมทางศาสนา คานิยมของสังคมและในขอบเขตทางการเมืองขณะนั้นโดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ปกครองต้องตระหนักถึงความมั่นคงปลอดภัยของชาติบ้านเมืองเป็นสำคัญ ดังจะเห็นได้จากกรณีที่สมเด็จพระยาฯ มีนโยบายที่จะทำให้ความต้องการทางการเมืองของท่านในการสืบทอดอำนาจทางการเมืองต่อบิดาเป็นผลสำเร็จด้วยวิธีการต่าง ๆ แต่ในขณะที่เดียวกันการกระทำดังกล่าวถูกจำกัดขอบเขต กล่าวคือท่านไม่ได้ตั้งตนเองเป็นพระมหากษัตริย์และไม่ได้ยึดอำนาจทางการเมืองไว้ตลอดไปทั้ง ๆ ที่มีโอกาสจะทำได้ ทั้งนี้เพราะท่านไม่ต้องการให้เกิดความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างคนไทยด้วยกันเอง อันจะนำไปสู่ความวุ่นวายทางการเมือง ซึ่งเป็นผลร้ายต่อความมั่นคงปลอดภัยของประเทศชาติในภาวะที่จักรวรรดินิยมกำลังคุกคามอยู่โดยรอบคานขณะนั้น

๔.๓ ลักษณะของผู้ปกครอง

- ต้องมีใจกว้าง บิยมการติดต่อกับชาวต่างประเทศ รู้จักการปรับตัวให้เหมาะสมกับสถานการณ์และสิ่งแวดล้อม ขอมรับวิทยาการความเจริญทางเทคโนโลยีของตะวันตกมาปรับใช้กับบ้านเมือง
- รู้จักการประนีประนอมผ่อนปรนตามเหตุผลและสถานการณ์ เมื่อถึงคราวจำเป็นโดยเฉพาะเมื่อปัญหาใดจะบังผลกระทบต่อนโยบายของประเทศชาติ ผู้ปกครองก็ต้องให้อำนาจและความเข้มแข็งแก่คณาในการตัดสินใจ
- ผู้ปกครองควรมีลักษณะแบบ "นักการค้า" ควย คือก่อนจะลงมือทำสิ่งใด ผู้ปกครองต้องพิจารณาไตร่ตรองโดยรอบคอบเสียก่อนว่าผลประโยชน์ที่จะได้รับนั้นคุ้มค่ากับการลงทุนหรือไม่
- ผู้ปกครองต้องกระทำสิ่งต่าง ๆ ควยความสุขุมรอบคอบ เช่น ในการพิจารณาคัดความ ผู้ปกครองต้องไขนโยบาย "ลอให้จำเลยตายใจ" แล้วจึงจัดการอย่างเด็ดขาดภายหลัง เมื่อใดหลักฐานต่าง ๆ มา "ผูกมัด" จำเลยจนค้นไม่หลุดแล้ว ทั้งนี้เพื่อทำให้งานไม่พลาดอันจะทำให้เสียประโยชน์
- กวแสงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ไม่ใช่เรื่องเสียหายสำหรับผู้ปกครอง แต่ต้องรู้จักนำผลประโยชน์ที่ไ้รับกดับไปสู่ประชาชนบ้างในรูปกิจการสาธารณูปโภคต่าง ๆ กล่าวคือ ผู้ปกครองต้อง "รู้จักการรับและการให้"
- ผู้ปกครองต้องมีคุณธรรมในฐานะนักปกครองต่อผู้อยู่ใต้ปกครอง เช่นมีเมตตา กรุณา มีความยุติธรรม มีความตั้งใจที่จะยกระดับความเป็นอยู่ของประชาชนให้ดีขึ้น ผู้ปกครองไม่เพียงแต่คำนึงถึงการสร้างความเจริญให้แก่เมืองหลวงเท่านั้น แต่ควรขยายความเจริญไปสู่ชนบคอื่นในอาณาจักรด้วย
- ผู้ปกครองต้องตระหนักถึงภาระหน้าที่และความรับผิดชอบโดยไม่คำนึงถึงคำตำหนิติเตียนใด ๆ ถ้าพิจารณาเห็นว่าตนปฏิบัติตามหน้าที่ความรับผิดชอบของตนอย่างเต็มที่แล้ว เพราะไม่เช่นนั้นจะเป็นผลเสียหายแก่บ้านเมือง
- ผู้ปกครองควรมีความสนใจและติดตามการเปลี่ยนแปลงของเหตุการณ์บ้านเมืองอย่างสม่ำเสมอ กับทั้งควรมีความกระตือรือลนที่จะเข้ามีส่วนร่วมทาง

การเมืองการปกครองอยู่เสมอแม้ว่าวัยจะมากขึ้นก็ตาม

- ผู้ปกครองต้องดำเนินนโยบายทุกวิถีทาง (เท่าที่จะทำได้) เพื่อความมั่นคงปลอดภัยของประเทศไทย แม้ว่าจะต้องไขเล่ห์เหลี่ยมทางการเมืองต่าง ๆ ก็ตาม

- ผู้ปกครองอาจดำเนินบทบาททางการเมืองเพื่อให้ได้รับผลประโยชน์ทั้งส่วนตัวและส่วนรวมไปพร้อม ๆ กันโดยแยกออกจากกันไต่ยาก แม้กระนั้นในที่สุดบทบาททางการเมืองดังกล่าวก็จะถูกจำกัดขอบเขตโดยผลประโยชน์ส่วนรวมเป็นสำคัญ

สรุปแล้ว ลักษณะของผู้ปกครองในทัศนะของสมเด็จพระยาฯ คือต้องเป็นนักปฏิบัตินิยมและเป็นผู้มี "charisma"

๕. สถาบันพระมหากษัตริย์และผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน

สถาบันพระมหากษัตริย์

พระมหากษัตริย์ควรเป็นไปตามระบอบการเมืองการปกครองแบบเดิม ชุนนางผู้มีอำนาจทางการเมืองในขณะนั้นสามารถเข้ามีส่วนร่วมในการเลือกผู้มาเป็นพระมหากษัตริย์ได้โดยอาจเตรียมการดังกล่าวไว้ล่วงหน้าได้ตั้งแต่ "เนิ่น ๆ" เมื่อเห็นว่าเป็นการสมควร ทั้งนี้เพราะถือว่าเป็นการช่วยรักษาระเบียบของสังคมให้ดำรงอยู่ต่อไปในเรื่องการสืบต่อของสถาบันพระมหากษัตริย์ การเลือกสนับสนุนผู้ที่จะเป็นพระมหากษัตริย์มีหลักเกณฑ์คือควรเลือกบุคคลที่ควรรู้สึกเป็นหนี้บุญคุณของชุนนางผู้เลือกเป็นเบื้องแรก นอกจากนี้ยังต้องมีความเหมาะสมกับสถานการณ์ และมีความสามารถเป็นลำดับต่อมาด้วย ทั้งนี้ก็เพื่อคงไว้และเพิ่มพูนซึ่งอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองของชุนนางผู้เป็น "King Maker" ต่อไป

- พระมหากษัตริย์ควรมีลักษณะผสมผสานระหว่างกษัตริย์ตามจารีตประเพณีและกษัตริย์ตามแบบสมัยใหม่ ทั้งนี้เพื่อจะสามารถบริหารประเทศซึ่งกำลังก้าวเข้าสู่โลกสมัยใหม่ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน

- ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินต้องมีอำนาจและบทบาททางการเมืองการปกครองอย่างเต็มที่ในทางปฏิบัติ โดยในทางทฤษฎีอาจใช้วิธีการกระจายอำนาจไปยังบุคคลต่าง ๆ เป็นการสร้างความชอบธรรมได้แก่การปกครองของคนและเป็นการ "กัน" ไม่ให้กระทบกับบุคคลอื่นอันจะทำให้ความขัดแย้งทางการเมืองเกิดขึ้นอย่างเปิดเผยได้

- ผู้สำเร็จราชการจำเป็นต้องมีอำนาจในการปกครองอย่างเต็มที่เพื่อทำให้ระบอบการปกครองของรัฐดำเนินอยู่ต่อไป แต่ในขณะที่เดียวกันก็ฝึกเยาวชนหิรัญ (คือรัชกาลที่ ๕) เพื่อทรงเตรียมองค์ที่จะปกครองประเทศด้วยพระองค์เองต่อไปเมื่อถึงระยะเวลาที่กำหนดไว้ แต่ในสมัยผู้สำเร็จราชการแผ่นดินพระมหากษัตริย์และวังหน้าไม่ทรงมีอำนาจทางการเมืองและการปกครองใด ๆ ทั้งนี้อาจเป็นไปตามคตินิยมของสังคมไทยในเรื่องระบบอาวุโสและการไว้หน้าจ้อย่างเด็ดขาดของผู้นำทางการเมืองในเวลานั้น

๖. ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในชนชั้นผู้ปกครอง อาจแบ่งออกได้เป็นสองลักษณะ คือ

๖.๑ ความสัมพันธ์ซึ่งนับถือและยอมรับความเป็นผู้นำที่เหนือกว่ากันตามระบบอาวุโส ชชาติภูมิกำเนิด วงศ์ตระกูล กำลังอำนาจฐานะทางเศรษฐกิจ และอิทธิพลทางการเมือง ดังเช่นกรณีสมเด็จพระยา

๖.๒ สายสัมพันธ์ของชนชั้นซึ่งเชื่อมโยงกันโดยระบบเครือญาติ การแต่งงานและระบบพวกพ้อง เพื่อนำไปสู่ผลประโยชน์ร่วมกันดังจะเห็นได้จากสายสัมพันธ์ระหว่างพระราชวงศ์จักรีกับตระกูลขุนนาง ระหว่างตระกูลขุนนางกับขุนนางตระกูลอื่น และระหว่างบุคคลในตระกูลขุนนางด้วยกันเอง

ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นผู้ปกครองด้วยกันเองทั้งสองลักษณะนี้ เป็นแบบจารีตประเพณีของสังคมไทยซึ่งสมเด็จพระยา ก็ยอมรับและถูก "คุกคาม" เข้าสู่ระบบตามกระบวนการเรียนรู้ทางการเมืองที่ทานได้รับมาตั้งแต่วัยเยาว์

๗. ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นผู้ปกครองกับชนชั้นผู้ถูกปกครอง

๗.๑ ผู้ปกครองมีอำนาจเด็ดขาดเหนือผู้ปกครองตามระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่ถูกจำกัดด้วยขอบเขตแห่งคุณธรรมการให้ความยุติธรรมแก่ผู้ที่อยู่ใต้อำนาจปกครอง โดยทั่วหน้ากันและด้วยขอบเขตความรับผิดชอบต่อความมั่นคงปลอดภัยของบ้านเมือง

๗.๒ ผู้ที่อยู่ใต้อำนาจปกครองมีสิทธิที่จะได้รับความคุ้มครองสิทธิเสรีภาพจากผู้ปกครองโดยเท่าเทียมกัน และภายใต้กฎหมายซึ่งผู้ปกครองต้องพิจารณาแล้วว่าให้ความยุติธรรมแก่ประชาชนอย่างแท้จริง ดังจะเห็นได้จากคำริและนโยบายของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ในเรื่องการปราบปรามโจรผู้ร้ายในสมัยรัชกาลที่ ๕ อย่างไม่เห็นแก่ความตาย และยังมิก้าวไกลไปกับการให้สิทธิเสรีภาพแก่ประชาชนในการวิพากษ์วิจารณ์รัฐบาลและระบบการเมืองการปกครอง

๗.๓ ผู้ปกครองควรปกครองผู้ที่อยู่ใต้อำนาจปกครองโดยใช้วิธีทั้ง "พระเดชและพระคุณ" คือ ใช้ความรุนแรงเข้มแข็งเด็ดขาดในขณะเดียวกันที่มีความนุ่มนวล ความเมตตากรุณาและประนีประนอม ซึ่งก็ยอมแล้วแต่สถานการณ์ สิ่งแวดล้อม และความจำเป็น

๘. ศาสนาและความเชื่อ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ไม่คิดว่าการทำนุบำรุงศาสนาเป็นเพียงการกระทำเพื่อการกุศลเท่านั้น แต่ได้เล็งศาสนาเข้ามาช่วยเสริมนโยบายทางการเมืองของท่านได้อย่างแยบคาย ดังจะเห็นได้จากกรณีการเตรียมการเพื่อเชิญพระอริยวงศาคตญาณ (เจ้าฟ้ามงกุฎ) ขึ้นมาเป็นพระมหากษัตริย์ ส่วนในเรื่องความเชื่อนั้นสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ยังคงมีความเชื่อเรื่องบุญกรรม ชาคันนี้-ชาคิน่า และโชคกลางอยู่ ซึ่งแสดงว่าท่านเชื่อในเรื่องสภาพแวดล้อม

๙. กำลังคน สมเด็จพระนเรศวรมหาราช เห็นความสำคัญกำลังคนและการไม่ให้เคลื่อนย้ายกำลังคน ซึ่งเป็นประเพณีที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ทั้งนี้ท่านยังมองกำลังคนในฐานะเป็นของแต่ละท้องถิ่น หรือกลุ่มบุคคลมากกว่ามองกำลังคนในฐานะเป็นของบ้านเมืองทั้งหมดซึ่งเป็นแนวความคิดที่กว้างกว่าความคิดของท่านเพราะเป็นความหมายสำหรับระดับชาติ กรณีที่เห็นได้ชัดคือเรื่องลาวทรงดำ

๑๐. ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ คงมีความคิดว่าความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ เป็นไปในลักษณะที่ประเทศเล็กซึ่งค้อยกว่าประเทศตะวันตกในเรื่องความเจริญทางศิลปวิทยาการและเทคโนโลยีสมัยใหม่อย่างเช่นไทยจำต้องดำเนินนโยบายโอนอ่อนผ่อนตามประเทศมหาอำนาจตามความเหมาะสมของสถานการณ์ แต่ไม่ถึงกับยอมเสียความเป็นตัวของตัวเองโดยเฉพาะการกระทำที่กระทบกระเทือนต่ออำนาจอธิปไตยของประเทศ ดังจะเห็นได้จากกรณีที่ท่านคอบโตโอโยาเรต กงสุลฝรั่งเศส กรณีพระปรีชาภักการหรือนโยบายคานการต่างประเทศที่ท่านกราบทูลแนะนำต่อรัชกาลที่ ๕ เมื่อท่านพ้นจากเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแล้ว เป็นต้น

ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างรัฐใกล้เคียงทั้งที่เป็นประเทศราชและประเทศเพื่อนบ้านนั้นสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เห็นว่าควรมีสัญญาผ่อนปรน ประนีประนอม แม้จะทำสงครามกันก็ไม่เอาชนะอย่างเด็ดขาดซึ่งอาจทำให้เห็นว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ไม่เห็นความจำเป็นในการใช้สงครามเป็นเครื่องมือในการขยายอำนาจ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะท่านเห็นว่านโยบายการทำสงครามไม่เหมาะสมกับสภาพการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศขณะนั้น นโยบายที่เหมาะสมกว่าคือการดำเนินนโยบายการเจรจาต่อรองทางการทูตด้วยวิธีการประนีประนอมแต่เข้มแข็งเด็ดขาดในที่

สรุปได้ว่าแนวความคิดทางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จากการวิเคราะห์ที่ความจากนโยบาย ความต้องการ และบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ มีลักษณะสำคัญคือยังคงนิยมและยอมรับรูปแบบโครงสร้างของระบบการเมืองการปกครองแบบเดิมเป็นส่วนใหญ่ แม้กระนั้นก็มีใคร่คิดนั้นจนเปลี่ยนแปลงไม่ได้ ใค้มีการปรับตัวให้เหมาะสมกับสภาพการณ์อยู่เสมอหลังจากที่ไค้มีการพิจารณาไตรตรองอย่างรอบคอบแล้ว แต่ในขณะเดียวกันก็มีความเป็นตัวของตัวเอง มีลักษณะที่ "ทันสมัย" บางบางประการดังจะเห็นได้จากพฤติกรรมของท่านในการจัดระเบียบบริหารราชการแผ่นดินบางส่วน การปรับปรุงกฎหมายให้ทันสมัยขึ้น การยอมรับความเจริญทางศิลปวิทยาการและเทคโนโลยีของตะวันตก ตลอดจนการนิยมใช้วิธีการเจรจาทางการทูตเป็นเครื่องมือเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและการตัดสินปัญหาทางการเมืองระหว่างรัฐ เป็นต้น อาจกล่าวได้ว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ มีแนวความคิด

ทางการเมืองเป็นแบบอนุรักษ์นิยม ประเภทปฏิบัตินิยม ผู้มีอำนาจทางการเมืองอย่างเต็มที่ แต่ถูกจำกัดอำนาจลงด้วยขอบเขตของคุณธรรมและขอบเขตทางการเมืองที่ทำให้ท่านตระหนักถึงความมั่นคงปลอดภัยของประเทศชาติเป็นสำคัญก่อนสิ่งอื่น

กล่าวได้ว่าแนวความคิดทางการเมืองของสมเด็จพระยา สวณใหญ่จะเป็นเช่นเดียวกับขุนนางประเภทอนุรักษ์นิยมโดยทั่วไปในขณะนั้น แต่ท่านมิใช่เป็น "typical conservative" ท่านยังมีความคิดบางอย่างที่แตกต่างจากขุนนางคนอื่น ๆ ที่เห็นชัดคือการยอมรับความเจริญทางศิลปวิทยาการและเทคโนโลยีตะวันตก ความเป็นตัวของตัวเอง ความมีเหตุมีผล การประนีประนอมต่อรอง การยอมรับความเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวได้อย่างรวดเร็ว ตลอดจนความกระตือรือร้นสนใจต่อการเข้ามีส่วนร่วมทางการเมืองอยู่ตลอดเวลา ซึ่งลักษณะเหล่านี้จะหาได้ยากมากในหมู่ขุนนางและบุคคลชั้นสูงในสมัยเดียวกับท่าน และนับเป็นคุณประโยชน์อย่างยิ่งหลวงต่อประเทศชาติที่ปรากฏชัดก็คือทำให้การปฏิรูปต่าง ๆ ของรัชกาลที่ ๕ (ซึ่งเป็นรากฐานความเจริญต่อมา) เป็นไปอย่างคล่องตัวพอสมควร เพราะไม่ได้รับการขัดขวางจากสมเด็จพระยา ผู้แม่วาในภายหลังจะไม่ไคดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแล้ว แต่ก็ยังมีอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองอยู่มาก

บทสรุป

การศึกษาแนวความคิดทางการเมืองของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ จำเป็นต้องศึกษาและตีความจากบทบาททางการเมืองของท่าน เนื่องจากบทบาททางการเมืองมักถูกกำหนดโดยนโยบายและความต้องการทางการเมืองซึ่งบุคคลได้รับโดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ทางการเมืองตั้งแต่วัยเยาว์ซึ่งได้แก่ภูมิหลัง ชาติกำเนิด ฐานะทางสังคมและการอบรมเลี้ยงดูของครอบครัว ดังนั้นกระบวนการเรียนรู้ทางการเมืองของสมเด็จพระยา จึงเป็นเรื่องที่ต้องศึกษาก่อน ซึ่งปรากฏผลสรุปดังนี้ สมเด็จพระยา ถือกำเนิดในตระกูลนักปกครองซึ่งเป็นครอบครัวใหญ่ ดังนั้นในระยะแรกท่านน่า จะได้รับการถ่ายทอดกระบวนการเรียนรู้ให้ตระหนักถึงความสำคัญของท่านในครอบครัว โดยมีชาติกำเนิดเป็นเครื่องกำหนดว่าท่านจะต้องเป็นผู้นำของครอบครัวและของตระกูลต่อ จากบิดาในฐานะบุตรชายคนโตซึ่งเกิดจากภริยาเอก สำนักและการตระหนักถึงภาระหน้าที่ ดังกล่าว น่าจะเสริมสร้างให้สมเด็จพระยา มีบุคคลิกและทัศนคติในการ เป็นผู้นำของ ครอบครัวและของตระกูล มีความนิยมในอำนาจและการยอมรับฐานะชาติกำเนิดของ บุคคลเป็น เกณฑ์ตัดสินบทบาทและสำคัญความสำคัญของบุคคลโดยมีศาลนาพุทธ เป็นแกนนำใน การดำเนินชีวิต

การเรียนรู้ต่อมาคือการตระหนักถึงความสำคัญของตระกูลของท่านโดยเฉพาะ ความสัมพันธ์อันใกล้ชิดกับพระราชวงศ์จักรีมาตั้งแต่เริ่มแรก ซึ่งก่อให้เกิดความได้เปรียบ ทางการเมืองแก่ผู้นำของตระกูลโดยเฉพาะตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ เป็นต้นมา พระมหากษัตริย์ ไททรงขยายการมีส่วนร่วมทางการเมืองการปกครองไปยังพระบรมวงศานุวงศ์และพระญาติ ทางฝ่ายพระราชมารดา โดยเฉพาะอย่างยิ่งตระกูลขุนนางซึ่งมีความสัมพันธ์อันลึกซึ้งกับ พระองค์ ในสมัยรัชกาลที่ ๒ นี้เอง เจ้าพระยาพระคลังฯ (ดิศ) บิดาของสมเด็จพระยา พระยา มีตำแหน่งหน้าที่การงานเจริญขึ้นอย่างรวดเร็วพร้อม ๆ กับได้มีโอกาสทำงานร่วมกับกรมหมื่นเจษฎาบดินทรอย่างใกล้ชิด ซึ่งเป็นผลให้เมื่อกรมหมื่นเจษฎาบดินทรขึ้นครองราชย์ เป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ พระองค์ไทรทรงส่งเสริมให้บิดาของสมเด็จพระยา ซึ่งมีส่วนสนับสนุนให้พระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ไคมีอำนาจและบทบาททาง

การเมืองการปกครองสูงขึ้นในตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลัง และเจ้าพระยาสมุทรสงคราม ซึ่งหมายความว่าท่านได้คุมอำนาจทั้งทางคาบสมุทรธุรกิจ การทหาร และการปกครองพร้อม ๆ กันในเวลาเดียวกัน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นทนายทนายคนโตและได้ทำงานร่วมกับบิดา อย่างใกล้ชิด จึงได้รับการถ่ายทอดกระบวนการเรียนรู้ให้เข้าใจถึงวิธีการและปัจจัยในการก้าวขึ้นสู่อำนาจของตระกูลและของตนเอง โดยเริ่มตั้งแต่การตระหนักถึงความสำคัญของฐานะชาติกำเนิดและสกุลวงศ์ ต่อมาได้เรียนรู้ถึงนโยบายทางการเมืองที่จะใช้เป็นหลักปฏิบัติทางการเมืองซึ่งได้แก่การไต่ระบบครอบครัวและเครือญาติ การสร้างฐานอำนาจทางเศรษฐกิจ การมีความจงรักภักดีต่อพระราชวงศ์จักรี ตลอดจนนโยบายในการทำสงคราม การรักษาความสงบภายในและการติดต่อกับชาวตะวันตก ปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ยึดนโยบายทั้ง ๖ ประการนี้เป็นหลักปฏิบัติในการดำเนินบทบาททางการเมืองของท่านต่อมา

นอกจากนี้การที่บิดาของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทำงานเกี่ยวกับการติดต่อกับต่างประเทศมาตั้งแต่ตอนยอมทำให้ท่านตระหนักว่า ขณะนั้นทวีปเอเชียกำลังก้าวเข้าสู่ยุคสมัยใหม่ซึ่งต้องเผชิญกับการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตกผู้มีความเห็นอกว่าทั้งในด้านความเจริญทางศิลปวิทยาการ อารุขุทธิประโยชน์และเทคโนโลยี ดังนั้นบุคคลที่เหมาะสมจะเป็นผู้นำทางการเมืองในขณะนั้น คือผู้ที่จะสามารถรักษาเอกราชของประเทศไว้ได้ แต่ต้องควยปัญญาความเฉลียวแหลม ความสุขุมคัมภีรภาพ มีไหวพริบการไขกำลังต่อสู้กับมหาอำนาจตะวันตก เพราะนั้นยอมหมายถึงความพ่ายแพ้และการสูญเสียเอกราชในที่สุด วิธีการที่จะต่อสู้การคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกอย่างไคณล คือ การ "เปิดหูเปิดตา" ยอมรับวิทยาการของตะวันตก ดังนั้นพฤติกรรมและบทบาททางการเมืองของบิดาของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงออกมาในรูปของการส่งเสริมการติดต่อกับต่างประเทศ และการสนับสนุนงานของมิชชันนารีอเมริกัน ในขณะที่คนในสังคมไทยส่วนใหญ่ขณะนั้นยังคงยึดมั่นอยู่ในวิถีชีวิต ความเชื่อค่านิยมและประเพณีนิยมตามแบบเดิมอาจเป็นด้วยเหตุนี้จึงทำให้บิดาของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว คุณเหมือนว่ามีคุณสมบัติของการเป็นนักการเมืองและนักการปกครองผู้สามารถทั้งในด้านการเมืองภายในและการเมืองภายนอกมากกว่าเป็นนักรบที่

สามารถและเข้มแข็งเค็ดขาด สมเด็จพระยา ซึ่งได้รับการถ่ายทอดกระบวนการเรียนรู้จากบิดาเป็นสำคัญจึงได้ "คุศชัย" ความดี ความเห็น ค่านิยม ความเชื่อ คุณสมบัติ บุคลิกภาพและความสามารถของบิดาเข้ามาสั่งสมอยู่ในตัวจนเป็นบุคลิกลักษณะนิสัยของตนเอง ดังปรากฏว่าสมเด็จพระยา เองก็เป็นที่รู้จักเช่นเดียวกับบิดาว่าท่านเป็นนักการเมืองและนักการปกครองผู้สามารถมากกว่าเป็นนักรบผู้ยิ่งใหญ่

เมื่อสมเด็จพระยา ได้รับการถ่ายทอดกระบวนการเรียนรู้ทางการเมืองจากบิดาชั่วระยะเวลาหนึ่งแล้ว ท่านก็ได้เข้ามีส่วนร่วมทางการเมืองด้วยตนเองในสมัยรัชกาลที่ ๓ ซึ่งในระหว่างนั้นท่านก็ยังคงได้รับการถ่ายทอดกระบวนการเรียนรู้จากการทำงานร่วมกับบิดา และจากการทำงานในหน้าที่ความรับผิดชอบต่อไปด้วย ทั้งนี้โดยตั้งอยู่บนแนวนโยบายและความต้องการทางการเมืองชั้นพื้นฐาน ๒ ประการคือ ท่านมีความต้องการที่จะสืบทอดอำนาจทางการเมืองต่อบิดา ในขณะที่เดียวกันก็ตระหนักถึงความมั่นคงปลอดภัยของชาติด้วยโดยเฉพาะภัยคุกคามของมหาอำนาจตะวันตกนั้นทำลายความอยู่รอดของประเทศยาก ดังนั้นท่านจึงชวนช่วยศึกษาหาความรู้เพื่อให้รู้เท่าทันชาวตะวันตก ดังจะเห็นได้จากการที่ท่านได้ให้ความสนใจต่อการศึกษาภาษาอังกฤษจนสามารถใช้เป็นแนวทางในการศึกษาต่อเรือแบบตะวันตกได้สำเร็จ ทำให้ชื่อเสียงของท่านเป็นที่ปรากฏทั้งในหมู่ชาวไทยและชาวต่างประเทศ โดยเฉพาะทำให้เป็นที่โปรดปรานของรัชกาลที่ ๓ ซึ่งทรงสนับสนุนการต่อเรืออยู่แล้ว และเนื่องจากความสามารถของท่าน ประกอบกับความสัมพันธ์ส่วนตัวกับรัชกาลที่ ๓ จึงทำให้ตำแหน่งหน้าที่การงานของสมเด็จพระยา เจริญก้าวหน้าขึ้นอย่างรวดเร็ว ซึ่งนำไปสู่การมีอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองด้วย ในรัชกาลนี้ท่านยังได้มีโอกาสรู้จักสนิทสนมกับพวกมิชชันนารีอเมริกัน ซึ่งทำให้ท่านได้เรียนรู้ความเจริญทางวิทยาการของตะวันตกยิ่งขึ้น และเป็นผลให้ท่านตระหนักถึงภัยคุกคามของมหาอำนาจตะวันตกยิ่งขึ้นด้วย ต่อมาตอนปลายสมัยรัชกาลที่ ๓ สมเด็จพระยา ได้เข้าไปมีบทบาททางการเมืองที่สำคัญคือการช่วยบิดาในการรักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองในขณะเมื่อรัชกาลที่ ๓ จะสวรรคต ในตอนนั้นเองที่รัชกาลที่ ๓ ได้ทรงคาดคะเนไว้ว่าสมเด็จพระยา จะเป็น "หลักใหญ่" ของแผ่นดินต่อไป

ในตอนช่วงที่จะเปลี่ยนแผ่นดิน สมเด็จพระยา ใดเป็นผู้เสนอแนะและเตรียมการให้ บิดาอยู่ เจ้าฟ้ามงกุฏ (วชิรญาณภิกขุ) ซึ่งท่านมีความสนิทสนมคอยมาขึ้นครองราชย์ เป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ใดสำเร็จ คอยเหตุนี้จึงทำให้ตระกูล บุณนาคมีบทบาทในฐานะเป็น "King Maker" อย่างแท้จริง ผลจากบทบาททาง การเมืองดังกล่าวทำให้ เสนาบดีตระกูลบุณนาคซึ่งมีอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองมาบาง แคว้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีอำนาจและอิทธิพลเหนือตระกูลเสนาบดีอื่น ๆ ยิ่งขึ้นในสมัย รัชกาลที่ ๔ ดังจะเห็นได้จากอัตราของจำนวน เสนาบดีซึ่งได้รับบรรดาศักดิ์ชั้น เจ้าพระยา มีจำนวนมากกว่า เสนาบดีตระกูลอื่น ทั้งยังกุมอำนาจสืบทอดกันมาทั้งทางด้านการทหาร การปกครอง และการคลังโดยที่ เสนาบดีตระกูลอื่นไม่มีการสืบทอดเช่นนี้ นอกจากนี้ตำแหน่ง สมเด็จพระยา ซึ่งเป็นตำแหน่งสูงสุดของข้าราชการก็เป็นของตระกูลบุณนาคเท่านั้น

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ นี้เอง เมื่อบิดาและอาของสมเด็จพระยา (สมเด็จพระยา ธรรมมหาประยูรวงศ์ และสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ) ถึงแก่อสัญกรรมแล้ว สมเด็จพระยา จึงอยู่ในฐานะผู้นำของตระกูลบุณนาคและผู้นำทางการเมือง อย่างเต็มที่ จากการวิจัยพบว่าท่านเป็นกำลังสำคัญที่สุดที่ช่วยรัชกาลที่ ๔ ในการปกครอง และทำนุบำรุงประเทศ ทั้งนี้เพราะรัชกาลที่ ๔ ทรงขาดประสบการณ์ในการบริหารบ้าน เมือง ทรงตระหนักดีว่าสมเด็จพระยา และตระกูลของท่านมีอำนาจทางการเมือง การปกครองอย่างสูงอยู่ในขณะนั้น นอกจากนี้ยังทรงเกรงใจสมเด็จพระยา อยู่มาก ดังจะเห็นได้ว่าความมักทรงขอคำปรึกษาและคำยินยอมจากสมเด็จพระยา ก่อนที่จะทรง ลงมือปฏิบัติสิ่งใด นอกจากนี้รัชกาลที่ ๔ และสมเด็จพระยา ยังมีความสนใจทาง การเมืองร่วมกัน และมีรสนิยมใกล้เคียงกัน ปัจจัยเหล่านี้ทำให้ไม่ปรากฏว่ามีความขัดแย้ง ระหว่างรัชกาลที่ ๔ และสมเด็จพระยา เกิดขึ้น แต่จะออกมาในรูปของการที่ต่าง ช่วยกันคิดตรองถึงวิธีการที่จะทำให้ประเทศชาติอยู่รอดอย่างปลอดภัยจากการคุกคาม ของมหาอำนาจตะวันตกซึ่งจะสะท้อนออกมาในบทบาททางการเมืองการปกครองต่าง ๆ ของ สมเด็จพระยา ตลอดรัชกาลนี้ด้วย บทบาททางการเมืองการปกครองของสมเด็จพระ ยา บรมลู่ถึงจุดรุ่งเรืองสูงสุดเมื่อรัชกาลที่ ๔ เสด็จสวรรคตในขณะที่สมเด็จพระ ยา ฟ้าจุฬาลงกรณ์พระราชโอรสซึ่งเปรียบเสมือนพระรัชทายาทยังทรงพระเยาว์ ซึ่งเป็น

ผลให้ยังไม่ทรงสามารถปกครองประเทศด้วยพระองค์เอง สมเด็จพระยาฯ จึงได้
รับการแต่งตั้งจากที่ประชุมโดยมติเอกฉันท์ให้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินผู้มีอำนาจสูงสุด
ในการบริหารประเทศจนกว่ารัชกาลที่ ๕ จะทรงบรรลุนิติภาวะ

ปรากฏว่าตลอดสมัยผู้สำเร็จราชการแผ่นดินสมเด็จพระยาฯ ได้ปกครอง
ประเทศด้วยความสงบเรียบร้อย และจากบทบาททางการเมืองของท่านในตอนนี้แสดงให้เห็น
เห็นว่าท่านเป็นผู้มีอำนาจทางการเมืองการปกครองแต่ผู้เดียวอย่างแท้จริง แม้ท่านจะ
พยายามใช้มติของที่ประชุมสร้างความชอบธรรมในการตัดสินใจของท่าน หรือมีที่ปรึกษา
เป็นจำนวนมากในงานด้านต่าง ๆ ก็ตาม คงจะเห็นได้จากการใช้สิทธิพลตั้งวังหน้า
การจัดพระราชภารกิจของรัชกาลที่ ๕ การออกวาราชการและการตัดสินปัญหาต่าง ๆ ทั้ง
ในส่วนที่เกี่ยวกับการบ้านเมืองของรัชกาลที่ ๕ เองเป็นต้น การกระทำดังกล่าวทำให้
รัชกาลที่ ๕ ไม่พอพระทัยเพราะทรงรู้สึกว่าทรงถูกจำกัดอำนาจและสิทธิที่พึงจะมีความรู้สึก
เช่นนี้ได้กลายเป็นพื้นฐานที่ทำให้ทรงเกิดความขัดแย้งทางการเมืองกับสมเด็จพระยาฯ
โดยปริยาย ซึ่งเมื่อสรุปแล้วความขัดแย้งจะออกมาในรูปของความคิดเห็นทางการเมืองที่
ไม่ตรงกันระหว่างคนรุ่นใหม่กับคนรุ่นเกา่มากกว่าจะเป็นการแข่งขันทางการเมืองที่ออกมา
ในทางปฏิบัติโดยตรง เช่น ความขัดแย้งเรื่องความคิดในการตั้งวังหน้า ความคิดในการ
เสด็จประพาสต่างประเทศในสมัยคนรัชกาลที่ ๕ การตั้งสภาที่ปรึกษาเป็นต้น แม้กรณีการ
ออกพระราชบัญญัติโดยสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินเพื่อปฏิรูปประเทศระยะแรก และกรณี
พระยาอาหารบริรักษ์ จะเป็นการกระทำที่ท้าทายอำนาจทางการเมืองของกลุ่มขุนนางเก่า
แต่ก็เป็นปฏิกิริยาต่อความขัดแย้งทางการเมืองที่เกิดขึ้นโดยรัชกาลที่ ๕ มากกว่าเป็นการ
แสดงออกของสมเด็จพระยาฯ อย่างไรก็ตามความขัดแย้งทางการเมืองดังกล่าวก็มัก
คลี่คลายและยุติลงได้อย่างรวดเร็วเนื่องจากการประนีประนอมเข่าหากันของทั้งสองฝ่าย
ทั้งนี้เพราะต่างก็ตระหนักถึงประโยชน์ของส่วนรวมคือประเทศชาติเป็นสำคัญ

ภายหลังสมัยผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน สมเด็จพระยาฯ ยังคงมีบทบาท
ทางการเมืองต่อมาแต่เป็นไปในทางที่ลดลง โดยอยู่ในฐานะที่ปรึกษาผู้คอยช่วยแก้ปัญหา
ทางการเมืองที่สำคัญให้แก่รัฐบาล แม้กระนั้นบทบาทของท่านก็มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อ

เสถียรภาพความมั่นคงปลอดภัยของประเทศชาติ เช่น กรณีวังหน้า กรณีพระปรีชาภักการ
กรณีปัญหาเกี่ยวกับบุคคลในบังคับต่างประเทศ เป็นต้น บทบาทของท่านในช่วงนี้ไม่เพียง
แต่เป็นผู้ให้คำแนะนำปรึกษาแก่รัฐบาลเท่านั้น แต่เป็นผู้ริเริ่มและลงมือปฏิบัติเองด้วย ดัง
จะเห็นได้จากการเป็นทูตไปต่างประเทศ การเสนอเรื่องสร้างสายโทรเลขกับอังกฤษ การ
ออกไปปราบปรามและชำระโจรผู้ร้าย การทำนุบำรุงเมืองครั้ง การจัดการการกรมมหาดไทย
เป็นต้น บทบาททางการเมืองดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระยา มีความกระตือ
ร้อนมีความสนใจ และมีความตื่นตัวทางการเมืองอยู่ตลอดเวลาในขณะที่ยังคงมีความ
สามารถในการปรับตัวและการประนีประนอมอยู่ การทำงานของท่านในระยะหลังนี้ชี้ให้
เห็นว่าท่านยังคงมีความฉลาด เขียวแหลม รอบคอบ มีพลังเข้มแข็ง อดทนและกล้าหาญ
แม้ว่าท่านจะชราภาพแล้วก็ตาม ปรากฏว่างานที่ท่านปฏิบัติไปก็ยังคงส่งผลดีต่อประเทศ
ชาติ ซึ่งย่อมแสดงว่าวันเวลาที่ผ่านไปไม่คอยมีผลกระทบตอความเป็นผู้นำทางการเมือง
ของท่าน ประเด็นนี้จะทำให้สมเด็จพระยา แตกต่างจากคนที่อยู่ในวัยเดียวกัน
ขณะนั้นโดยมาก

สรุปได้ว่าสมเด็จพระยา มีบทบาททางการเมืองที่เด่นชัดมาตั้งแต่สมัย
รัชกาลที่ ๓ จนถึงปีสุดท้ายแห่งชีวิตของท่านในกลางสมัยรัชกาลที่ ๕ โดยตั้งอยู่บนพื้นฐาน
นโยบายและความต้องการทางการเมือง ๒ ประการคือ

๑. การสืบทอดอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองต่อจากบิดาโดยตนเอง และ
การสร้างการสืบทอดทายาททางการเมืองไปยังบุตร คือเจ้าพระยาสุรวงศา ทั้งนี้เพื่อสร้าง
ความสืบเนื่องของอำนาจทางการเมืองของตระกูลขุนนาค
๒. การรักษาความมั่นคงปลอดภัยของประเทศชาติโดยการรักษาความสงบ
ภายในและการดำเนินนโยบายต่อต้านมหาอำนาจตะวันตกด้วยวิธีการประนีประนอมนุ่มนวล
แต่ทว่าเด็ดขาดในเวลาอันสมควร

นโยบายและความต้องการดังกล่าวสะท้อนออกมาในรูปของบทบาททางการเมือง
การปกครองที่สำคัญ คือ

๑. การติดต่อกับประเทศตะวันตกและชาวตะวันตก จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาไม่รังเกียจการติดต่อกับชาวตะวันตกมาตั้งแต่เริ่มแรก ท่านมีนโยบายรับความเจริญของตะวันตกมาประยุกต์ใช้กับตัวท่านเองและสังคมไทย (เช่นเดียวกับบิดา) จากการที่ท่าน "หูตากว้าง" ทันต่อเหตุการณ์อยู่เสมอเช่นนี้ ทำให้ท่านรู้เท่าทันฝรั่งและรู้เหตุการณ์นานเมืองระหว่างประเทศเป็นผลให้ท่านสามารถดำเนินนโยบายเพื่อหลบจากการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกอย่างไคผล ปรากฏว่าท่านได้ยึดถือเรื่องนี้เป่าหมายสำคัญยิ่งประการหนึ่งในการบริหารงานนานเมือง

๒. การทำสงครามและการรักษาความสงบภายใน สมเด็จพระเจ้าพระยาตระหนักดีว่า ถ้าเหตุการณ์นานเมืองภายในไม่สงบเรียบร้อยแล้ว ก็จะเป็นผลร้ายต่อความมั่นคงปลอดภัยของประเทศ ดังนั้นท่านจึงถือเป็นภาระสำคัญที่จะต้องจัดการขจัดปัญหาที่กระทบกระเทือนต่อความสงบภายในให้เสร็จสิ้นลงอย่างรวดเร็วไม่ว่าด้วยวิธีใด ๆ ก็ตาม เช่นการปราบปรามพวกจีนตัวเหี้ย เป็นต้น ซึ่งตรงกันข้ามกับการทำสงครามกับประเทศใกล้เคียง สมเด็จพระเจ้าพระยาไม่ค่อยประสบความสำเร็จที่จะเอาชนะในการสงครามอย่างเด็ดขาดนัก ทั้งนี้ก็เนื่องจากท่านอาจไม่มีความสามารถในด้านการรบแล้ว ยังอาจเป็นเพราะท่านคิดว่าเรื่องนี้ไม่เกี่ยวกับเสถียรภาพทางการเมืองของประเทศไทยโดยตรง ซ้ำยังเป็นการลงทุนที่ไม่คุ้มค่าอีกด้วย

๓. การทำนุบำรุงบ้านเมืองและการแสวงหาผลประโยชน์ เนื่องจากเศรษฐกิจเป็นพื้นฐานสำคัญที่สนับสนุนอำนาจทางการเมือง ดังนั้นขณะที่สมเด็จพระเจ้าพระยาทำนุบำรุงบ้านเมืองตามหน้าที่ความรับผิดชอบ ท่านก็แสวงหาผลประโยชน์ไปด้วย อันเป็นลักษณะทั่วไปของขุนนางไทยขณะนั้นซึ่งยังไม่มีเงินเดือนประจำ แต่โอกาสในการแสวงหาผลประโยชน์ของสมเด็จพระเจ้าพระยา ย่อมดีกว่าผู้อื่น นอกจากนี้ท่านยังได้แบ่งปันการแสวงหาผลประโยชน์ไปยังบุตรและยังพวกพ้องของท่านด้วย อย่างไรก็ตามก็สมเด็จพระเจ้าพระยาได้นำผลประโยชน์ส่วนหนึ่งส่งกลับมาเป็นการทำนุบำรุงกิจการสาธารณูปโภคเพื่อประชาชน ซึ่งนอกเหนือจากเป็นการบุญกุศลแล้ว ยังเป็นการสร้างชื่อเสียงเกียรติคุณของท่านให้ปรากฏแก่คนทั่วไปด้วย เช่นการสร้างอาคาร การขุดคลอง การทำถนน การสร้างสะพาน

สถานพักผ่อนของคนป่วย เป็นต้น ย่อมแสดงว่าท่านเป็นผู้ที่ไม่เพียงแต่รู้จัก "การรับ" เท่านั้น แต่ยังรู้จัก "การให้" ด้วย การทำนุบำรุงบ้านเมืองของสมเด็จพระยาฯ แสดงให้เห็นถึงความพยายามในการทำให้บ้านเมืองเจริญก้าวหน้าตามแบบตะวันตกอันเป็นส่วนหนึ่งของนโยบายการตั้งรับการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกโดยสันติวิธี

๔. การจัดการเรื่องการสืบราชสมบัติ กล่าวได้ว่าสภาพทางการเมืองเริ่มตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ ๒ เมื่อพระมหากษัตริย์ไม่ทรงแต่งตั้งผู้ดำรงตำแหน่งพระรัชทายาท ซึ่งจะครองราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดินองค์ต่อไป ทำให้เกิดช่องว่างแห่งอำนาจ ซึ่งเปิดโอกาสให้เสนาบดีตระกูลขุนนาคโคกาวเข้าสู่อำนาจในการจัดการอยู่เฉยๆ ที่จะขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์องค์ต่อไป ซึ่งนำไปสู่การมีอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองการปกครองประเทศเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ บทบาทดังกล่าวเห็นได้ชัดในสมัยรัชกาลที่ ๔ และรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเป็นผลใหญ่ของตระกูลนี้คือชื่อว่าเป็น "King Maker" อย่างแท้จริง สมเด็จพระยาฯ เป็นผู้มืบทบาทสำคัญในเรื่องนี้ และท่านสามารถทำให้การเปลี่ยนแผ่นดินเป็นไปด้วยความสงบเรียบร้อยทุกครั้ง ซึ่งทำให้บ้านเมืองมีเสถียรภาพทางการเมือง ไม่เปิดโอกาสให้เกิดวิกฤตการณ์การแทรกแซงทางการเมืองจากต่างชาติได้เลย

กล่าวได้ว่าการดำเนินนโยบายและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระยาฯ ได้รับความนิยมนับถือมากที่สุด แต่สมเด็จพระยาฯ ได้ก้าวเข้าไปสู่แนวความคิดและบทบาทที่ลึกซึ้งกว่าบิดา ดังจะเห็นได้จากการที่ท่านชวนชายศึกษาวิทยาการของตะวันตกอย่างจริงจัง ในขณะที่บิดาเพียงแค่อัดฉีดกับชาวตะวันตกและสนับสนุนกิจกรรมของมิชชันนารีอเมริกันเท่านั้น หรือในเรื่องการสืบราชสมบัติ บิดาเพียงแค่อัดฉีดสนับสนุนผู้ที่จะเป็นพระมหากษัตริย์ แต่สมเด็จพระยาฯ ได้ก้าวไปไกลถึงขั้นที่ไม่เพียงแต่เป็นผู้แต่งตั้งพระมหากษัตริย์ แต่ยังได้ใช้อิทธิพลแต่งตั้งวังหน้าซึ่งเป็นสิทธิ์ของพระมหากษัตริย์ด้วย ทั้งยังมีอำนาจและอิทธิพลเห็นรัชกาลที่ ๕ และวังหน้าอย่างแท้จริงตลอด ๕ ปีแรกของสมัยรัชกาลที่ ๕ อย่างไรก็ดีบิดาประสบความสำเร็จอย่างมากในการสร้างความสืบทอดของทายาททางการเมือง ขณะที่สมเด็จพระยาฯ มีท่าทีว่าประสบความสำเร็จน้อยกว่า นอกจากนี้สามารถประเมินผลจากการวิจัยได้ว่า สมเด็จพระยาฯ ประสบความสำเร็จ

สำเร็จในการดำเนินบทบาททางการเมือง เพื่อให้บรรลุความต้องการทางการเมืองขั้นพื้นฐาน ดังกล่าว ดังจะเห็นได้จากการที่ทาบมีอำนาจทางการเมืองและการปกครองประเทศอยู่ ตลอดจนมาจนถึงบั้นปลายแห่งชีวิต ซึ่งหมายถึงท่านสามารถสืบต่ออำนาจทางการเมืองของบิดา ได้เป็นผลสำเร็จ และยังสร้างความสืบเนื่องของอำนาจทางการเมืองต่อไปยังบุตรชายของท่านด้วย แม้วามีที่ทาจะประสบความสำเร็จน้อยกว่าบิดาก็ตาม นอกจากนี้นโยบายและบทบาททางการเมืองของท่านยังมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งต่อการรักษาเอกราชและอำนาจอธิปไตยของประเทศชาติไว้ได้ในศตวรรษนั้นด้วย

นโยบาย ความต้องการ และบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระยา สะทอนให้เห็นแนวความคิดทางการเมืองของท่านว่าความคิดในเรื่องการอยู่ร่วมกันเป็นรัฐ ระบบการเมือง การปกครอง ระบบบริหารราชการแผ่นดิน ตลอดจนความคิดเกี่ยวกับ ผู้ปกครอง ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในชนชั้นปกครอง ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นผู้ปกครองและชนชั้นผู้ถูกปกครอง ศาสนาและกษัตริย์คนเป็นไปในรูปแบบเดิมเป็นส่วนใหญ่ อย่างไรก็ตาม ก็มีลักษณะที่เน้นเรื่องการปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์เพื่อประโยชน์ของประเทศชาติเป็นสำคัญ ส่วนแนวความคิดในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างรัฐนั้น สมเด็จพระยา มีความคิดที่กว้างและยืดหยุ่น กับทั้งใช้วิธีการทูตตามแบบตะวันตกมาช่วยในการตัดสินใจหาหนทาง การใช้สงครามเป็นเครื่องมือ

นอกจากนี้มีข้อน่าสังเกตเกี่ยวกับความคิดเห็นทางการเมืองของสมเด็จพระยา ในแง่หน้าที่ของรัฐบาลต่อประชาชน คือความเป็นธรรมที่รัฐบาลพึงให้แก่ประชาชน โดยทั่วหน้ากันไม่ว่าจะเป็นชนชั้นสูง ชนชั้นกลาง ชนชั้นต่ำหรือชนต่างชาติต่างภาษา ทั้งนี้ แมว่ารัฐบาลจะมีกฎหมายเป็นเครื่องมือในการปกครองประชาชนให้อยู่ในระเบียบของสังคม ซึ่งเป็นการสร้างความชอบธรรมให้แก่รัฐบาลในการปกครองโดยตรงก็ตาม แต่รัฐบาลจะ ต้องใช้เครื่องมืออันเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขของพลเมืองของรัฐ ไม่ใช่เพื่อสนองความต้องการหรือผลประโยชน์ของรัฐบาลหรือกลุ่มชนชั้นปกครองกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งโดยเฉพาะ ส่วนผู้นำทางการเมืองในความคิดของสมเด็จพระยา คือต้องเป็นผู้มีจิตใจโอบอ้อมอารี มีความอดกลั้น และคอยประสานความสามัคคีของบุคคลในชาติ ในฐานะที่ท่านเป็นบุคคลสำคัญ

ในระดับผู้นำประเทศ จึงอาจตีความหมายได้ว่า รัฐบาลในความคิดของท่านพึงมีหน้าที่ปฏิบัติ ดังกล่าวนั้นเอง ประกอบกับความคิดประการแรกที่รัฐบาลต้องให้ความยุติธรรมแก่ปวงชน ย่อมแสดงว่าสมเด็จพระยาฯ มีความคิดทางการเมืองเกี่ยวกับรัฐบาลและผู้นำทางการเมืองในลักษณะที่เป็นผลดีต่อผู้อยู่ใต้อปกครอง ซึ่งไม่เพียงแต่เป็นความคิดเท่านั้น แต่ได้ลงมือปฏิบัติและชักชวนให้ผู้อื่นปฏิบัติตามด้วยดังจะเห็นได้จากบทบาททางการเมืองของท่านหลายตอน โดยเฉพาะในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๕

ในที่สุดอาจตีความรูปแบบแนวความคิดทางการเมืองของสมเด็จพระยาฯ ได้ว่า ท่านมีแนวความคิดทางการเมืองเป็นแบบอนุรักษนิยมซึ่งสามารถแยกแยะได้ว่าเป็นประเภท "practical" คือเห็นผู้ที่ต้องการรักษาสถาบันและกระบวนการต่าง ๆ ของชุมชน คิดถึงประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตัว ยอมให้มีการปรับปรุงสถาบันและวิธีการต่าง ๆ ใดก็ตามความจำเป็นแล้วจะเห็นได้จากตัวอย่างเช่นท่านยังคงยึดมั่นที่จะให้มีโครงสร้างการปกครองประเทศตามแบบเดิมที่มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข และต้องเป็นพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรีด้วย โดยท่านไม่ได้คิดเปลี่ยนแปลงในเรื่องนี้ทั้ง ๆ ที่มีอำนาจอย่างเต็มที่ นอกจากนี้แนวนโยบายและบทบาททางการเมืองของท่านตลอดมาแสดงให้เห็นว่าท่านมีความสำนึกที่ประกอบด้วยเหตุผล มีความยึดมั่นในหลักประเพณีนิยม มีความเชื่อมั่นในหลักการ และมีความคิดที่ชัดเจนในสิ่งต่าง ๆ อย่างแท้จริงก่อนจะลงมือปฏิบัติการใด ๆ ลงไป^๑ แนวความคิดทางการเมืองแบบอนุรักษนิยมดังกล่าวทำให้สมเด็จพระยาฯ กลายเป็นคน "ทันสมัย" ในสมัยรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔ เนื่องจากท่านยอมรับความเจริญแบบตะวันตกและนำมาปรับใช้ในประเทศ เพราะความจำเป็นที่จะทำให้นโยบายการต่อต้านจักรวรรดินิยมตะวันตกประสบผลสำเร็จ ในขณะที่คนในสังคมไทยส่วนใหญ่ในขณะนั้นยังคงมีความเชื่อและการปฏิบัติตามแบบค่านิยมเดิมของสังคมไทย ไม่ค่อยยอมรับการเปลี่ยนแปลง

^๑จรรยา สุภาพ, หลักรัฐศาสตร์ภาคพิเศษแนวทฤษฎีและประยุกต์ (พระนคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๘), หน้า ๑๕.

แปลงนิก แต่ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ ขณะที่คนรุ่นใหม่ในสังคมไทยกำลังตื่นตัวต่อความคิด และอุดมการณ์ทางการเมืองแบบตะวันตก สมเด็จพระเจ้าพระยา ยังคงมีความยึดมั่นในหลัก ประเพณีนิยมความเชื่อและค่านิยมเดิมบางประการ เช่นความเชื่อถือโชคลางเกี่ยวกับเรื่อง อายุ เรื่องบุญ-กรรม ค่านิยมในเรื่องอำนาจ เรื่องระเบียบราชการตามระบบอาวูโสและ เรื่องการเกณฑ์กำลังคนตามระบบเดิม เป็นต้น ซึ่งทำให้ท่านกลายเป็นคนรุ่นเก่าที่มีความคิด เห็นทางการเมืองขัดแย้งกับคนรุ่นใหม่ แต่เนื่องจากสำนักที่ประกอบคหฤเหตุผล ความคิดที่ ชัดเจนก่อนลงมือปฏิบัติโดยเฉพาะการตระหนักถึงประโยชน์ของประเทศชาติเป็นสำคัญ และ ความสามารถในการปรับตัวทำให้ท่านสามารถประนีประนอมกับคนรุ่นใหม่ได้ในไม่ช้า อัน ส่งผลดีต่อประเทศชาติในที่สุด

นอกจากนี้อาจตีความไควาสมเด็จเจ้าพระยา เป็นผู้นำทางการเมืองทั้ง ประเภทนักบริหารบ้านเมืองหรือลัทธิราชการ (bureaucratic elite) ประเภทนัก ปฏิบัตินิยม (pragmatic elite) ผู้มีความสามารถในการปรับตัวให้เหมาะสมกับ สภาพการณ์ประเภทแคริสมติก charismatic elite คือมีบุคลิกภาพและพลังความสามารถ ในตัวเองที่โน้มน้าวจิตใจให้คนเลื่อมใสด้วยลักษณะความเป็นผู้นำของท่าน อย่างไรก็ตามเราก็ไม่สามารถวิเคราะห์ไควาสมเด็จเจ้าพระยา สามารถแยกประโยชน์ส่วนตัวออกจาก ประโยชน์ส่วนรวมได้โดยเด็ดขาดหรือไม่ เพราะเท่าที่ปรากฏสมเด็จเจ้าพระยา ดำเนิน บทบาททางการเมืองซึ่งคำนึงถึงประโยชน์ส่วนตัวไปพร้อม ๆ กับประโยชน์ส่วนรวม โดยมี ประโยชน์ส่วนรวมเป็นเป้าหมายสูงสุด

กล่าวไควา การที่สมเด็จเจ้าพระยา มีนโยบาย ความต้องการ บทบาทและ ความคิดทางการเมืองดังกล่าวข้างต้นนั้นเป็นเพราะกระบวนการเรียนรู้ที่ท่านได้รับมาตั้งแต่ วัยเยาว์โดยมีครอบครัว พุทธศาสนา และบิดา เป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญ กระบวนการเรียนรู้ ดังกล่าวได้ถ่ายทอดฝังสมอยู่ในตัวท่านเป็นเวลานานปรากฏเป็นความจำ ความคิด สติปัญญา บุคลิกภาพ ความสามารถ การรู้จักปรับตัว การยอมรับความเปลี่ยนแปลง แม้กระนั้นก็ยัง มีความยึดมั่นในค่านิยมบางอย่างของสังคม คุณลักษณะเหล่านี้ทำให้สมเด็จเจ้าพระยา เป็น ผู้นำทางการเมืองที่มีความสำคัญและได้รับการยกย่องมากที่สุดคนหนึ่งของไทยในคริสต์ศตวรรษ